

FEDINEC CSILLA

KONZERVÁLT TÖRTÉNELEM

Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944*, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár, 2010, 204 oldal

Egy jó dolgot tartok a kezemben. Fontos és értékes munka. Az 1939 és 1944 közötti időszak bontakozik ki belőle, regionális történelem, nemzetiségpolitika egy nemzetiségi vidéken Magyarország és a magyar történelem periferiáján. Bevett toposz a periferialét, valószínűleg azzal is összefüggésben, hogy az elcsatolt területek közül a második világháború után éppen ez a területrészt jutott a legzártabb világba. A szovjet időszakban, ritka kivétellel, legfeljebb a kommunista mozgalomról, a tanácsköztársaságról, a partizánokról és persze a szocializmus vívmányairól írtak. A vidék történésze, akit a korban a cirill betűs szakmunkákban nemcsak helyben, Kárpátalján idéztek gyakran, egy bizonyos Iván Kolomijec volt, aki azonban Szibériában, a tomszki egyetemen dolgozott. Magyarországon pedig Kárpátalja egyetlen ismert és elismert történésze Váradi-Sternberg János, az ungvári egyetem professzora volt. A magyarországi történészek közül az egyértelműen elfogadott 20. századi történelmi hagyományt Tilkovszky Loránt munkássága jelentette, melynek felfedezése azonban Kárpátalján csak az 1990-es évektől datálható, annak ellenére, hogy elve volt az, hogy mindent elő kell ásni, semmit nem kell elkendőzni. Bárki találhatott volna tehát nála municiót, s ezért tud ma is értékes lenni. No de a Szovjetunió nem erről szólt. Vonatkozathatjuk erre, amit a legújabb orosz kutatásokról olvasok, hogy az a fajta ismeretlenség nemcsak a steril elzártágban tartott világokról szólt, hanem arról is, hogy nem kell a levéltárakból kiengedni olyan dokumentumokat, amelyek a szövetséges szocialista országokat negatív fénybe helyeznék. Azért keletkezett a „maradandó leltár”, korszaklenyomat, mint a magyar irodalomban a „spenót” vagy a magyar történelemben a „tűzkötetes”, mégpedig az *Istorija mist i sil Ukrain's'koi RSR. Zakarpats'ka oblast'* [Az Ukrán SZSZK városainak és falvainak története. Kárpátontúli terület] című honismereti kiadvány két kötetének (1969, 1982) formájában. Az államfordulat, a nyitás után nehéz volt folytatni, de volt az az irány, amelyik mégis ebbe feledkezett bele, ugyanakkor megjelentek az új, friss gondolatok is. Az úgynevezett nyugati szakirodalom nem volt ennyire szűkár, bár az a szovjet térségben ismeretlen volt, felfedezése az államfordulat után indult meg, ami helytel-közzel sikerült: az ukrán szakirodalomban erőteljesen, így beépült a mai ukrán történetírásba, a magyarban azonban alig.

Húzzunk most itt egy cezúrát, és térjünk át a kárpátaljai magyar szakirodalomra. Furcsának tűnhet a felvetés, de valószínűleg azzal kellene kezdeni,

hogyan mi is az egyáltalán. Bár voltak rá kísérletek, jelezve, hogy ez valamiért szükséges, azt soha senki nem írta le érdemben, hogy mit is kell értenünk alatta. Kizárólag kárpátaljai szerző Kárpátaljáról szóló művét? Vagy magyarországi szerző Kárpátaljáról szóló művét is? És mi van azzal a sajátos esettel, amikor azt is definiálni kellene, hogy ki a „kárpátaljai” és ki a „magyarországi” szerző? Ilyen összefüggésben kell-e kezdjünk bármit is a szerző születési anyakönyvi kivonatában és/vagy lakcímkártyájában foglalt településnevekkel? Olyasfajta bonyodalom ez, ami csak egy gyerekcipőben járó kort jellemezhet, és jelzi azt, hogy miért fér bele még mindig, hogy Kárpátalját *ad absurdum* kuriózumként kezeljük, időnként tudományos zárványokat keletkeztessünk, amelynek nincs se különösebb reflexiója, se pedig referenciája sem a magyarországi, sem az ukrainai ukrán szakirodalomban, hogy másról ne is beszéljünk. Ha végigtekintünk az elmúlt évszázad utolsó évtizedén, akkor az tapasztalható, hogy a Kárpátaljával foglalkozó magyar szakirodalom hirtelen kiszélesedett, ám az is egyértelmű, hogy ezen a palettán a szorosán vett szaktudományos munkák vannak erős kisebbségben, pláne az olyanok, amelyek nemcsak a látszatát keltik, de valóban alapkutatót hoznak, annak minden rekvizitumával együtt.

Ezért is üdítő Brenzovics dolgozata, amely 2001-ben megvédett doktori disszertációja. Főleges lenne a mű tartalmi ismertetése, megspórolva ezzel az olvasóknak az olvasás izgalmát, de fontos, hogy beszéljünk róla. Olyan munka, amiről érdemes beszélni, mégpedig alapvetően két tételben: külön a 17. oldalon kezdődő főszövegről, amely a tulajdonképpeni disszertáció, majd visszakanyarodva külön az előszóról, amely a könyvhöz készült pozicionáló bevezető szöveg.

A szerző számba veszi az örökséget: nemzetiségpolitikai szempontból Csehszlovákiától mit, és milyen Magyarország örökölte meg a régiót? Az elemzésből kitűnik, hogy nem értéksemleges az, mely etnonimával illetjük a helybeli többségi lakosságot. A szerző következetesen „ruténeknek” nevezi őket, ám nem indokolja, hogy miért. Ez azért fontos, mert bár adott esetben az ugyanarra a népcsoportra vonatkoztatott különböző etnonimák más és más tartalmakat fednek, ahogyan a szerző ezt helyesen világítja meg, az adott népcsoport kérdése a Horthy-korszakban nemcsak abban a tekintetben válik politikai kérdéssé, hogy milyen alapon tanítsák ezt a nyelvet az iskolákban – Illiczky Sándor-féle (közismertebben Marina Gyula-féle) nyelvtan vagy a Harajda János-féle nyelvtan –, és ezzel szoros összefüggésben mi az elvárt identitástartalma a hordozó népcsoportnak, hanem polémia alakult ki magával az etnonimával kapcsolatban is, mégpedig arról, hogy az addig használt etnonimával szemben nem lenne-e helyes(ebb) a „magyar-orosz” vagy „magyarorosz” kifejezés, ahogy ez egyébként hivatalos dokumentumokban is polgárjogot nyert egy időre. A dolgozatban többször emlegetett Szent István-i állameszme és a helyi többségi lakosság összefüggésében ez a kérdés és annak

kezelése nemzetiségpolitikai szempontból nem elhanyagolható tényező. Nem véletlen részemről ez a körmönfont megfogalmazás, kényes kerülése annak, hogyan kellene megnevezni a szóban forgó népcsoportot. Adott esetben lényegesebbnek tartom, hogy a szerző fogalomhasználatát elhelyezzük. Ehhez a dolgozatban egyébként hivatkozott Bonkáló Sándornak – aki elfogadott és közismert kortárs történész volt – eredetileg 1940-ben megjelent, tehát a tárgyalt eseményekkel kortárs *A rutének (ruszinok)* című könyvét¹ hívom segítségül. Bonkáló az ószláv állam, a Kijevi Rusz népessége önmegnevezésének tartotta a ruszint, melyet a tatárjárás utáni időszakban a népesség egy része „hogy megkülönböztessék magukat a moszkvai ruszinoktól, illetve *ruszskijektől* [kiemelés az eredetiben], felvették az ukrán nevet, és csak a halicsi [galíciai] és a magyarországi kisoroszkok maradtak ruszinok. Mivel pedig az ukránizmus a múlt században Gácsországban is tért hódított, a halicsi ruszinok a század végén szintén elvetették a ruszin nevet, és *ennek latinositott alakját, a rutént* [kiemelés tőlem]. Így századunkban már csak a kárpátaljai kisoroszkok nevezik magukat ruszinoknak, latinul és magyarul ruténeknek.” A vizsgált időszakban vezető szerepet játszó Bonkáló érveléséből az olvasható ki, hogy a „rutének”, a „ruszinok”, valamint az „ukránok” etnonimák megkülönböztetését elsősorban politikai kérdésnek véli. Azt írja: „A kisoroszk (ruszin, rutén), aki ukránnak nevezi magát, önálló ukrán állam felállításáról álmodozik. Az ukrán szónak tehát irredenta jelentése van.” Ugyanakkor: „A kárpátaljai rutén írók, hogy a külföldi ruszinoktól megkülönböztessék magukat, gyakran az uhoroszk (azaz magyaroroszk) nevet használják. Ebben a névben benne van, hogy bár származásukra nézve keleti szlávok, mégis vérségi, műveltségbeli, gazdasági és történeti kapcsolataik a magyarsághoz fűzik őket.” És végül: szerinte az értelmiség többnyire ruténeknek nevezi a népet, „noha a köznép mindig csak ruszinnak, rusznáknak, rusznyáknak mondta magát”. Erről az értelmiségről azt kell tudni, hogy: „A nemzeti igényeket a művelt osztályok nevelik bele az alacsonyabb néposztályokba. A ruténnek nem volt szláv érzésű értelmiségi osztálya.”

A rutén/ruszin származású Bonkáló hozzáteszi: „Leghelyesebb, ha mi a saját nyelvünkbeli ruszinnak megfelelő rutén néven nevezünk őket.”

Alapvető kérdés az is, milyen fogalmakat használ a szerző azokkal az eseményekkel kapcsolatban, melyek eredményeképpen Kárpátalja Magyarországhoz került. 1938-ban és 1939-ben is „visszacsatolásról”, illetve 1939-cel kapcsolatban még „birtokbavételről” ír alapvetően – de tetten érhető időnként a kilépés a szerepből, a 49. oldalon például „elfoglalásról” értesülünk –, e kifejezések azonban nem kerülnek kibontásra, így érdemes ennek is a mélyére nézni. Az analógiákat megint csak az adott korban kell keresnünk. Az ország területi változásaira vonatkozó, úgynevezett revíziós törvények alapján a Felvidék, Kárpátalja, Kelet-Magyarország és Erdély, valamint a Délvidék is „elszakított területek”, amelyek közül a bécsi döntésekkel, azaz békés

úton „az országgal egyesített területek” esetében „visszacsatolás” történt, a katonai akciókkal pedig „birtokbavétel” ment végbe. Nézzük meg ezt részletebben. Az első bécsi döntést becikkelyező 1938. évi XXXIV. tc. „A Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről” a régiót „Felvidék”-nek, „felvidéki területek”-nek nevezi, amelyeknek jelzője Trianon következményeként „elszakított”, az első bécsi döntés következményeként pedig „visszacsatolt” Felvidék vagy felvidéki területek. Az utolsó előtti, 6. § szerint: „Jóváhagyatnak a m. kir. minisztériumnak és az egyes minisztereknek azok a rendeletei és intézkedései, amelyeket a felvidéki területek visszacsatolása tekintetében a jelen törvény hatálybalépése előtt tettek.” A rendeletalkotás valóban megkezdődött már a „visszacsatolás”, sőt az első bécsi döntés előtt, a magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint. Kárpátalja kérdése az 1938. október 8-i minisztertanácsi üléstől kezdődően válik külön a magyar Felvidéktől. Ezen az ülésen Imrédy Béla miniszterelnök bizalmas bejelentést tett arról, hogy „a Kárpátaljai akció megszervezésével vitéz Kozma Miklós ny. belügyminisztert, a Magyar Távirati Iroda elnök-igazgatóját bízta meg”.² November 3-ától kezdődően a „felszabadult területek”, illetve a „visszacsatolt területek” ügyeit intézik. A november 3-i minisztertanácson hallgatták meg Kánya Kálmán külügyminisztert és Teleki Pál vallás- és közoktatási minisztert az előző napi döntőbíráskodásról, illetve ismertették az első bécsi döntés tartalmát, a felállítandó bizottságok kérdését. Kánya szavaival következik „a nekünk ítélt területek megszállása”.³

Az 1939. évi VI. tc. „A Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területeknek az országgal egyesítéséről” számos tekintetben különbözik az előzőekben tárgyalttól. A bevezető sorok egyértelmű különbséget tesznek a Felvidék (amibe beleértődik a mai – és a valamikori „csehszlovák”, valamint „szovjet” Kárpátalja – hiszen e három éra határai álltak viszonylag közel egymáshoz, illetve a két utóbbi azonos volt – magyarlaktá sávja is) és (a ruszin/rutén) Kárpátalja között: „az elszakított Felvidék egy részének az 1938. év utolsó negyedében visszatérése után az 1939. év március havában immár a Kárpátalja is visszatért”. Az előzőekben tárgyalt tc. „elfogadja” a bécsi döntést (1. §), a VI. tc. pedig „elismerését fejezi ki a m. kir. honvédségnek” (1. §).

Brenzovics tehát úgy kezeli a Magyarország részévé válás kérdését, hogy a határváltozások módját a korabeli hivatalos szóhasználattal írja le. A hivatalos – törvényekbe foglalt – fogalmakkal való operálás azért is izgalmas, mert az adott időszakban a régió részének, a ruszin/rutén többségi területnek hivatalosan Kárpátalja (kárpátaljai terület) a neve, márpedig az 1918-tól napjainkig egységes politikai régióként egzisztáló területnek többször változott a hivatalos megnevezése a magyar közbeszédben, illetve a magyar történetírásban is, azonban az általánosan elfogadott közkeletű elnevezés ezzel, tehát a Kárpátaljával azonos. Ez nemcsak a szóban forgó időszak hivatalos használata miatt van így, hiszen a közbeszédben már az 1930-as években

is használatos volt, és korábról sem teljesen ismeretlen a politikai területre vonatkoztatva. Minden 1918 előtti példálózás csak a kifejezés eredetének vizsgálatára jó, de nincs köze a politikai régióhoz. A területi kiterjedés tekintetében éppen a vizsgált időszakban legnagyobb az eltérés, a magyarlakta területsáv leválasztása és több lépcsőben történő visszaintegrálása az 1918 előtti vármegyékhez, problematikussá teszi az időszakra vonatkozóan bármiféle jelzős szerkezet nélkül használni a Kárpátalja kifejezést, merthogy az nem válik el a „mai Kárpátalja” (területi értelemben vett) fogalmától. Brenzovics nem mindig segít abban, hogy ezzel tisztában legyen az olvasó. A többszörösen előkerülő „kárpátaljai magyarság” – például a ruszin/rutén autonómia elleni tiltakozás, a ruszin/rutén autonóm területhez való csatoltatás esetleges szándéka kapcsán – a mindenkori párizsi békék határai szerint kárpátaljai magyarságot, vagy ami kevésbé valószínű, a ruszin/rutén Kárpátalja népességét jelentené. Ez tulajdonképpen ismételten ráerősít a régóta feszegetett, s mind a mai napig megnyugtatóan nem tisztázott kérdésre, hogy lehet-e, szabad-e például a „történeti Kárpátalja” kifejezést használni, vagy makacsul ragaszkodunk ahhoz, hogy ez feltétlenül azt jelenti, hogy Kárpátalja története a Monarchia szétbomlásával kezdődik, előtte pedig, ezer évig, nem volt itt semmi paradigmával szervesült. Ha Kárpátalja földrajzi fogalom – akkor ez az állítás igaz. Azonban egyetlen 20. századi etapban sem tűnt ez földrajzi problémának, sőt, ma sem az. Ha viszont politikai fogalom – akkor az egységes régióvá szerveződés az első és második világháborút lezáró békék következménye, s így egy nagyhatalmi döntések által történetileg kialakult határokhoz kötött politikai régió, szemben azzal, hogy 1918 előtt a mindenkorai magyar állam szerves része, vármegyékre tagoltan. Ebben az utóbbi közigazgatási tagolásban nem volt szerepe az etnikai tényezőnek, mint ahogy egyébként a saint-germaini békében sem, hiszen sem a ruszin/rutén, sem a magyar etnikai határokat nem vette szorosan figyelembe, de ettől kezdve egy többségében keleti szláv etnikai területnek volt tekinthető – politikai határok között, míg korábban ez legfeljebb földrajzi értelemben volt igaz. Az északkeleti vármegyék közigazgatási, közigazgatás-politikai szempontból semmiben nem különböztek Magyarország többi vármegyéjétől. Kérdés, hogy ilyen értelemben mit akarunk megtagadni? Vagy mivel nem akarunk szembenézni? Fogalmakról mindenképp beszélni kell, merthogy a hivatalos formulák önmagukban nem tudják megoldani a helyzetet. Ez szakmai párbeszéd – az arra való készség – kérdése.

A szerző egy színes, életszagú világot tár elénk. Tartja magát az általa sokat idézett Tilkovszky elveihez, amiben nagy szolgálatot tettek levéltári kutatásai, melyek egyébként a dolgozat legfőbb értékét teremtik meg. Ezek alapján próbálja meg rekonstruálni többek között a reguláris magyar hadsereg és az ukrán paramilitáris szicsgárdisták konfliktusát, mely szövegrészlet érdemes, fontos lenne ukránul is publikálni. Fontos szerepe lehetne egy, kü-

lönösen az ezredforduló óta, a szakmaiságtól gyakran eltávolodó történeti diskurzus moderálásában. Biztatom az olvasókat, hogy már csak ezért is vegyék kezükbe a könyvet.

És most vissza az elejére, az előszóhoz. A szerző önvallomással indít. Elmondja, hogy miért kezdett el foglalkozni a témával. Hivatkozik olvasmány-élményeire, szakmai élményeire és személyes élményeire, meggyőzően és hitelesen. Pontosan át tudom érezni, mire gondol, amikor többek között azt írja a 9. oldalon: „A visszacsatolt Kárpátalja története iránt Marina Gyula görög katolikus kanonok *Ruténsors. Kárpátalja végzete* címmel Kanadában megjelent könyve keltette fel az érdeklődésemet. A könyv, amely a korszak egyik nagy »túlélőjének« memoárja, s később a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség kiadásában is megjelent, rendkívül plasztikusan ábrázolta a két világháború között történeteket, a magyar rendszert a visszacsatolt Kárpátalján, számos anekdotával fűszerezve, teljesen más módon, mint ahogy azt az egyetemi éveim alatt a tanáraink előadták.”⁴ Ez a beavatás-élmény ismerős, és visszhangzik a dolgozat egészében, ezért merem azt mondani – miután fent azzal indítottam, hogy ez egy jó dolgozat –, hogy ez itt egy sajtószerű könyv. Nem mentem bele a részletekbe, hiszen akkor akár új könyvet is lehetne írni, éppen azzal összefüggésben, amire utalni akarok, hogy tudniillik amellet nem lehet szó nélkül elmenni, hogyan konzervál egy 2001-ben lezárt kézirat egy állapotot, és ahhoz semmit nem tesz hozzá, és az előszóban sem húzza ki ennek a helyzetnek a méregfogát: olyan, mintha 2001 óta nem történt volna semmi. Ez nem egy memoár, hogy akkor is kifogástalan olvasmány legyen, ha azóta sok víz lefolyt a Dunán (és a Tiszán). A 2001 óta született szakirodalom ismerete – és élménye – újra és újra előjön az emberben, amikor a könyvet olvassa. Így történhet az, hogy a szerző még saját magát is kihagyja a könyvből, nincsenek benne az általa közreadott Kozma Miklós-naplók sem,⁵ nem beszélve például a Teleki-monográfiáról,⁶ az ungvári lengyel konzulátus iratanyagának feldolgozásáról,⁷ a szicsgárdisták történetéről,⁸ a Tilkovszky nyomán⁹ a Magyar Országos Levéltárban kutatott, a kárpátaljai vajdaság tervezetével kapcsolatos igen hiányos iratanyag egy tekintélyes terjedelmű változatának felfedezéséről az MTA Kézirattárában.¹⁰ A sor folytatása nem lehet cél, mert hogy komoly bibliográfiát kellene összeállítani, valahogy úgy, ahogy azt sorozat keretében teszi meg az 1980-as évek óta Paul Robert Magocsi.¹¹ Így viszont egy konzervált állapotú történelmet kapunk, ilyen értelemben csalóka 2010-es évszámmal, ami egyébként nem példa nélküli.¹²

Izgalmas olvasmány ez, mert izgalmas gondolatot ébreszt, s ez megbecsülendő érték.

Jegyzetek

- ¹ BONKÁLO Sándor: *A rutének (ruszinok)*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest, [1996?]. Az itt következő idézeteket L. 13. p., 58–59. p.
- ² MOL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1938. 10. 08.
- ³ MOL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1938. 11. 03.
- ⁴ A hivatkozott könyv: MARINA Gyula: *Ruténsors. Kárpátalja végzete*, Patria Publishing Co. Ltd., Toronto, 1977. [MARINA Gyula: *Ruténsors. Kárpátalja végzete*, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár, 1999.]
- ⁵ KOZMA Miklós: *Kárpátalja visszavétele. Napló*, közreadja: Brenzovics László, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár, 1999; Kozma Miklós: *A visszacsatolt Kárpátalja. Napló*, közreadja: Brenzovics László, Clio, Ungvár, 2010.
- ⁶ ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- ⁷ DĄBROWSKI, Dariusz: *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpaciej (Podkarpaciej) 1938–1939*, Europejskie Centrum Edukacyjne, Toruń, 2007.
- ⁸ PAHIRYA, Oleksandr: *Karpatska Sich. Vijskove formuvannia Karpatskoji Ukrajiny*, Tempora, Kyiv, 2010.
- ⁹ Vö.: TILKOVSZKY Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- ¹⁰ VASAS Géza: A belső önrendelkezés érvényessége. A ruszin autonómia rövid története 1918 őszétől 1939 márciusáig, *Valóság*, 1999, 8. sz., 19–34. p.; VASAS Géza: A ruszin autonómia választójain. 1939. március–szeptember, *Aetas*, 2000, 4. sz., 64–87. p.; VASAS Géza: Egy félbehagyott alkotmány. Kárpátalja autonómiájának ügye 1939–1940-ben, In: *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*, Regio Könyvek, TLA, Budapest, 2004. 157–215. p.
- ¹¹ Vö.: MAGOCSI, Paul Robert: *Carpatho-Rusyn Studies. An Annotated Bibliography* sorozat.
- ¹² Ugyanez vonatkozik egy Moszkvában megjelent monográfiára, melynek szerzője az 1970-es években lezárt komoly levéltári kutatásait (és olvasmányait) egy, az ezredforduló után megjelent monográfiában összegzi, aminek következtében a számos érdekes és hasznos tényanyag belekerül egy nehezen értelmezhető, harminc éves késésben levő kontextusba. PUSHKASH, Andrej: *Civilizacija ili varvarstvo: Zakarpat'e 1918–1945*, Serija »Evrovostok«, Institut slavjanovedenija RAN, Izdatel'stvo «Evropa», Moskva, 2006. L. erről a recenziót: FEDINEC, Csilla: Zakarpat'skij labirint: hto znajde nitku Arijadni?, »Ukraina Moderna«, №16(5) 2010 r. 313–320. p.